

ANADOLU'DA YAŞAYAN HALK HEKİMLİĞİ UYGULAMALARININ ESKİ VE ORTA TÜRKÇE TIP METİNLERİNDEKİ TEMELLERİ

Roots of Folk Medicine Practices That Maintain in Anatolia in Old and Middle Turkish Medicine Texts

Doç. Dr. Özen YAYLAGÜL*

ÖZ

Eski ve orta dönem Türkçesiyle yazılmış tarihi tıp metinleri dikkatle incelendiğinde bu metinlerde yer alan birçok uygulamanın bugün halk arasında sürdürüldüğü görülür. Bu çalışmada, Türk halk hekimliğine temel oluşturduğu düşünülen eski ve orta Türkçe tıp metinlerinde ortak olarak yer alan bazı unsurlara dikkat çekilecek; bu metinlerde yer alıp bugün de halk arasında sürdürülen bazı tedavi yöntemlerine odaklanılacaktır. Halk hekimliği insanlık tarihinin başlangıcından beri ağrıyı gidermek ve sağlığı iyileştirmek için uğraşmaktadır. Modern tıbbın hizmetlerine ulaşamayan yerlerde; özellikle kırsal yaşam alanlarında halk hekimleri devreye girer. Gelenek, deneyim ve çevre koşullarına bağlı olarak gelişen halk hekimliği vücuttaki ahenk ve dengeyi kurma yoluyla fiziksel ve ruhsal rahatsızlıkları gidermeye veya azaltmaya çalışır. Halk hekimleri hastalarını iyileştirmek için çok farklı yöntemler kullanabilir. Anadolu'da halk hekimliğinde hastahkların tedavisinde *irvasalama*, *parpilama*, *kırık-çıkık* ve *em* şeklinde ana sağiltım uygulamaları yapılmaktadır. Bunlar arasında en yaygın olan ve sıklıkla kullanılan yöntem *em tedavisi* (halk ilaçları) olduğu söylenebilir. Halk ilaçları genellikle bitkilerden elde edilen droglarla veya hayvan, maden veya diğer unsurlardan elde edilen karışımlarla oluşturulur. Bu çalışmada, halk hekimliğinde kullanılan tedavi yöntemlerinden emler (halk ilaçları) üzerinde durulacak, bazı majistik uygulamalara da değinilecektir. Eski ve orta dönemlerde Türk hekimlerinin de içinde bulunduğu Doğulu ve kısmen Batılı (eski Yunan) hekimlerin uygulamalarının halk arasında yaygınlaşması ve sözlü gelenekle de kuşaktan kuşağa aktarılması söz konusu olabileceği gibi sözlü gelenekle nesilden nesile aktarılan bazı halk hekimliği uygulamalarının eski ve orta dönem Türkçe tıp metinlerinde yazıya geçirilmiş olma ihtimali de bulunmaktadır. Bugünün halk hekimliğinin aslında geçmişin hekimliği olduğu söylenebilir.

Anahtar Kelimeler

Eski Türkçe Tıp Metinleri, Orta Türkçe Tıp Metinleri, Halk Hekimliği, Droglar, Majistik Uygulamalar.

ABSTRACT

When historical medicine texts of old and middle Turkish periods are examined carefully, it is seen that practices appearing in these texts are maintained among people today. In this paper, attention will be drawn to some components that form the basis of Turkish folk medicine and are located commonly in both old and middle Turkish medicine texts; and some treatment practices of these texts that are presently maintained among people will be focused on. Folk medicine is the method by which human beings have been trying to eliminate pain and promote good health since the beginning of humanity. Folk healers appear in the places where modern medicine services are inaccessible; particularly in rural areas. Folk medicine, which shapes up depending on tradition, experience and environmental conditions, works to remove or reduce physical and mental disorders by balancing the harmony of body. Folk healers can use many different methods to cure their patients. Main treatment practices such as *irvasalama*, *parpilama*, *kırık-çıkık* and *em* are used in Anatolian folk medicine. It can be asserted that *em treatment* (folk medicines) is the most common and widely used practice. Folk medicines are made of drugs taken from plants or mixtures taken from animals, minerals or other elements. In this paper, em treatment (folk medicines) will be pointed out and some majistic applications will also be discussed. It is possible that practices of Eastern and partly Western healers of old and middle period which also contain Turkish healers become widespread among people and these practices are passed from one generation to the next; it also seems possible that, some folk medicine practices which are passed from one generation to the next through oral tradition are penned in old and middle Turkish medicine texts. It can be stated that, today's folk medicine is actually the medicine of the past.

Key Words

Old Turkish Medical Texts, Middle Turkish Medical Texts, Folk Medicine, Drugs, Majistik Applications.

* Samsun Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Üyesi, Samsun/Türkiye, ozeny@omu.edu.tr

Giriş

Halk hekimliği veya kocakarı ilaçları ifadeleri kimi kesimlerce cahil halkın bilinçsiz tedavi yöntemleri olarak düşünülüp pejoratif bir ima taşımaktadır. Bununla birlikte bu tedavi yöntemleri eski ve orta dönem Türk/Doğu tıbbına ait yazılı metinlerdeki yöntemlerle büyük benzerlikler göstermektedir.

Bu makalede, Eski Uygur Türkçesiyle (EUT) yazılmış tıp metinlerinden Arat tarafından 1930 ve 1932'de yayımlanan *Zur Heilkunde der Uiguren* içindeki eski Uygur tıbbına ait T 1 D 120 numaralı metin ile beş bölüm halinde yayımlanmış 31 parça metin, *Türkische Turfan Texte VII*de yayımlanan 5 metin (T III M 66, T III M 295, T I D 596, T II Y 18, TT VII, Anm. 22/3), *Türkische Turfan Texte VIII*de yayımlanan T II Y 3, T II S 49 numaralı metinler ile Anadolu çevresinde Orta Türkçeyle yazılmış *Edviye-yi Müfreda* (EM), *Münthâb-ı Şifâ* (MŞ), *Ebvâb-ı Şifâ* (EŞ) ve *Tabiatnâme* (T) adlı tıp metinlerindeki drog ve uygulamalar ile Anadolu halk hekimliği derlemelerindeki drog ve uygulamalar karşılaştırılarak ortak unsurlar belirlemeye çalışılmıştır.

Acıpayamlı (1969), Anadolu'da halk hekimliğinde hastalıkların tedavisinde ırsalama, parpılama, kırık-çıkık ve em şeklinde ana sağıltım uygulamalarının yapıldığını kaydeder. Artun (2005: 203-205), Türk halk hekimliği uygulamalarını; büyü niteliği taşıyan halk ilaçları, korunma ve sağıltım yöntemleri olarak; yatırlar, ocaklar, üfürük, afsun, urasa, kutlu yerler, Hızır olarak belirtir. Büyüsel ve

gerçekçi nitelik taşıyan halk ilaçları, korunma ve sağıltım yöntemleri olarak ise; ırsasa, parpılama, dinsel yolla yapılan sağıltmalar, bitki kökenli em'lerle yapılan sağıltmalar, hayvan kökenli em'lerle yapılan sağıltmalar, maden kökenli em'lerle yapılan sağıltmalar şeklinde sıralar. Bu çalışmada, daha çok, em'ler (halk ilaçları) üzerine odaklanılmış; büyüsel/dinsel uygulamalara ise, kısaca değinilmiştir.

1. Eski ve/veya Orta Türkçe Tıp Metinleriyle Halk Hekimliğinde Ortak Olarak Yer Alan Bazı Tıbbî Unsurlar:

Eski ve/veya orta Türkçe tıp metinlerinde yer alıp bugün halk hekimliğinde kullanılan unsurların başında ilaç yapımında kullanılan bazı bitkiler gelmektedir. Bitkilerle tedavi halk arasında o kadar yaygındır ki atasözlerine bile konu olmuştur: *Divānu Lüğati't-Türk'te* (DLT), karın ağrısını gidermek için kullanıldığı belirtilen *egir* bitkisinin bir orta Türkçe tıp metni olan *Ebvâb-ı Şifâ*'da (EŞ) karın ağrısı tedavisi yanında diş, bağır ve göğüs ağrısı, göz, mide, dalak ve cilt hastalıkları¹ gibi pek çok hastalığın tedavisinde kullanılması DLT'te geçen *egir bolsa er ölmäs* 'Eğir olsa adam ölmez' atasözünü doğrulamaktadır. Bir orta Türkçe tıp metninde baştan ayağa birçok organla ilgili hastalığın tedavisinde adı geçen "eğir" bitkisinin DLT'teki bir atasözüne konu olması ise, bu bitkinin daha XI. yüzyılda Türkler tarafından tedavi edici özelliğiyle sıkça kullanıldığına tanıklık etmektedir (Yaylagül 2010: 91).

Günümüzde, Anadolu'da değişik hastalıkların tedavisinde bitkilerden

sıklıkla yararlanıldığı görülür. Söz gelişi, afyon bitkisi, Marmara bölgesinde, diş ağrıdağında diş çürüğü üzerine konarak ağrı giderilmeye çalışılır (Turan 2000: 27), orta Türkçe tıp metinlerinden EŞ'de de her tür ıztırabı dindirdiği kaydedilmiştir (45b: 15). Kâfur, orta Türkçe tıp metinlerinde olduğu gibi (EŞ 22a: 9) bugün de Tokat Zile'de (Turan 2000: 24) diş ağrısının tedavisinde kullanılmaktadır. Karanfil yağı, Konya yöresinde diş ağrısı tedavisinde bir pamuk yardımıyla ağrıyan diş üzerine bastırılarak kullanılmaktadır (Turan 2000: 16). EŞ'de de ağız ve diş hastalıkları tedavisinde önerildiği görülür (23a: 17, 26a: 14).

Sümbülü Hindi, Hatay yöresinde göze ak düşerse kullanılır (Turan 2000: 4). EŞ'de de göz hastalıklarının tedavisinde kullanıldığı kaydedilmiştir (9a: 17, 9b: 4).

Eski Türkçe tıp metinlerinde yer alan *turma* 'turp', *qulğaq ağırığ ämi* 'kulak ağrısı hastalığı' için (T II D 222: 85) ve *turma suvi* 'turp suyu' kulak ağrısında (T II D 222: 95) kullanılır. Orta dönem tıp metinlerinde de *turb/turp* kulak hastalıklarının tedavisinde yer alır². Bunun yanında EŞ'de balgam ve öksürük giderici olarak kullanıldığı da kayıtlıdır (26b: 14, 81a: 10, 43a: 18). Turp bugün Gaziantep yöresinde boğmaca ve öksürük tedavisinde kullanılmaktadır (Barlas 2004: 85). Kara turp ise, Malatya ve Ankara yöresinde öksürük giderici olarak bilinir.

Orta Türkçe tıp metinlerinde (EŞ 31b: 14) akciğer hastalığı tedavisinde kullanıldığı belirtilen baldırıkara bitkisi Anadoluda da balgam söktürücü ve öksürük kesici (Baytop 2007: 43)

olarak kullanılmaktadır. Baldırıkara bitkisi, Samsun Lâdik'te kızılboya ve nane ile kaynatılarak içildiğinde sarılığı tedavi ettiğine inanılan bir bitkidir (Turan 2000: 23). Orta Türkçe tıp metinlerinden EM ve EŞ'de baldırıkaranın sarılık tedavisi için faydalı olduğu kayıtlıdır³. Öksürüğü gidermek için badem yağı kullanımı da hem Orta Türkçe tıp metinlerinden EŞ'de (42b: 2-3) hem de Konya yöresi halk hekimliğinde yer alır (Turan 2000: 13).

Keten tohumu Gaziantep yöresinde boğmaca tedavisinde kullanılır (Turan 2000: 10). Orta Türkçe tıp metinlerinden MŞ (65b) ve EŞ'de (28a: 13) de aynı işlevle kullanıldığı görülür.

Bağırsak hastalıkları tedavisinde kullanılan bitkiler de benzerlik göstermektedir. Söz gelişi, anasonun gaz giderici olarak kullanımı hem EŞ'de⁴ hem de Konya yöresi halk hekimliği araştırmalarında kayıtlıdır (Turan 2000: 13).

Gaziantep yöresi Türkmen oymakları arasında böğürtlen yaprağının bağırsak hastalıklarını iyileştirdiği, bademciklerin şişini indirdiği düşüncesi vardır (Barlas 1993: 380, 382). EŞ'de de böğürtlen yaprağının aynı işlevle kullanıldığı görülür⁵. Böğürtlen kökü, Çanakkale, Gelibolu'da böbrek sancıları için kullanılmaktadır (Turan 2000: 28). EŞ'de de böbrek taşı ve taş sebebiyle idrara çıkamama durumunda böğürtlen kökünden ilaç yapıldığı görülür (55b: 5-6, 53b: 11).

Mazı, Urfa'da ishale karşı kullanılmaktadır (Turan 2000: 11). Orta Türkçe tıp metinlerinden EŞ'de de ishal tedavisinde kullanıldığı görülür (52a: 16).

Revend bitkisinin *revānd-ı tavil*, *revānd-ı çinî*, *revānd-ı kâbil* gibi çeşitli türleri, orta Türkçe tıp metinlerinde birçok hastalık tedavisinde yer almıştır. Bunlar arasında sindirim sistemi hastalıkları önemli bir yer tutmaktadır⁶. Revend rizomu, halk arasında da müşhil ve midevi olarak ve basur tedavisinde kullanılmaktadır (Erdemir 2003: 278). Sakaoğlu (1986: 167), revend bitkisinin halk arasında, bir karaciğer hastalığı olan sarılığın tedavisinde de kullanıldığını kaydetmiştir. EŞ'de de revend bitkisinin bir karaciğer hastalığı olan siroz için kullanıldığı görülür (44b: 15-16).

Sinameki hem orta Türkçe tıp metinlerinde (EŞ 50a: 9) hem de İzmir Urla'da (Turan 2000: 7) ve Güneydoğu Anadolu bölgesinde (Turan 2000: 11) kabızlık için kullanılır.

Nohut, Kayseri yöresinde ezilip sirke ile karıştırıldıktan sonra aç karna içilerek bağırsak parazitlerinin tedavisinde (solucan için) kullanılmaktadır (Turan 2000: 19). EŞ'de de *namāz-būr* denilen bağırsak parazitini düşürmek için kullanıldığı kayıtlıdır (50b: 8). Parazitlere karşı kullanılan bir diğer bitki olan şeftali yaprağı hem Hatay yöresinde (Turan 2000: 4) hem de EŞ'de drog elde etmek için kullanılmıştır (50b: 18). Yine yavşan otunun da hem EŞ'de (51a: 3, EŞ 71b: 8) hem de Anadolu'da kurt düşürücü (Baytop 2007: 282) ve sıtmaya karşı toz halinde (Baytop 1999: 315) kullanıldığı belirtilmiştir.

İdrar yolları hastalıklarında kullanılan bitkiler de benzerlik gösterir. Arpa, Konya'da idrar söktürücü ve prostat için kullanılmaktadır (Turan

2000: 13). EŞ'de de idrar söktürücü özelliği kaydedilmiştir (56a: 11). Ayrık kökünün, İstanbul çevresinde idrar zorluğu tedavisinde kullanıldığı ve ayrık otunun böbrek taşlarını düşürmek için kullanıldığı belirtilmiştir (Turan, 2000: 28). Ayrık kökü, EŞ'de de mesane taşı ve ağırlı idrar durumlarında kullanılan bir bitki olmuştur (53b: 17, 56b: 8). EŞ'de (53b: 1) idrar yollarıyla ilgili hastalıklarda kullanılan bir diğer bitki de hatmidir. Baytop (2007: 131)'de hatmi bitkisinin Van yöresinde idrar arttırıcı olarak kullanıldığı belirtilir. Yine hatminin Gaziantep yöresinde öksürük şurubu olarak kullanıldığı, bronşit ve boğmacayı iyileştirdiğine inandığı bildirilmiş (Barlas 2004: 86) olup EŞ'de de solunum yolu hastalıklarında kullanıldığı kayıtlıdır (42b: 5, 27b: 16).

Kantaron otu, Sivas (Şebinkarahisar)'da sıtma tedavisinde kullanılmaktadır (Turan 2000: 16). Orta Türkçe tıp metinlerinden EŞ'de de aynı amaçla kullanıldığı belirtilir (69b: 7). Söğüt yaprağı Gaziantep yöresinde sıtma tedavisinde (Turan 2000: 12), Samsun Ladik'te sarılık tedavisinde (Turan 2000: 26) kullanılmaktadır. EŞ'de de söğüt yaprağının sıtma (EŞ 69b: 17) ve sarılık tedavisinde kullanıldığı görülür (EŞ 42a: 10). Gaziantep yöresinde sıtma tedavisinde kullanılan papatya suyu (Barlas 2004: 85), EŞ (71a: 8)'de de aynı amaçla kullanımı tavsiye edilen bir unsurdur.

Boğmaca tedavisinde kullanılan keten tohumu cilt hastalıklarında da kullanılmaktadır. Keten tohumu Konya yöresinde lapa yapılarak şişkinlikler ve çibanların üzerine konur (Turan

2000: 17). Orta Türkçe tıp metinlerinde de hanazir denilen çıbanın tedavisinde ve şişlikler için önerilmiştir (EŞ 28a: 13, EŞ 29b: 19, EŞ 46a: 3, EM 18a: 2).

Külde pişirilen soğan Gaziantep yöresinde dolama ve egzamaya bağlanır (Barlas 2004: 84). Bu şekilde çıbanın deşilerek iltihabın akıtılması yoluna gidilir. Orta Türkçe tıp metinlerinden MŞ'de de pişmiş soğan çıbanı olgunlaştırmak için tavsiye edilmiştir (136b: 11).

Orta Türkçe tıp metinlerinden EŞ'de *zerdeçüb* adıyla geçen zerdeçal bitkisi, uyuz tedavisinde önerilmiştir (EŞ 75b: 8). Zerdeçal bitkisi Tokat Zile'de de vücut kaşıntısını gidermek için kaynatılarak içilmektedir (Turan 2000: 26).

Kuru üzüm suyu hem eski Türkçe (T II D 142: 123) hem de orta Türkçe (EŞ 81b: 12) tıp metinlerinde kan yakıcı olarak yerini almıştır. Gaziantep yöresinde de cerahatli yaralarda, çıban tedavisinde kullanılır (Barlas 2004: 81).

Halk hekimliğinde bitkilerle tedavinin yanında hayvansal ürünlerle tedaviye de rastlanır. Söz gelişi, tereyağı, bugün halk arasında kulak ağrıdağında, ısıtılarak kulağa damlatılan bir malzemedir. Tereyağının aynı işleyle eski Türkçe tıp metinlerinde de yer aldığı görülür⁷. Halk hekimliğinde çıban tedavisi için katran, tereyağı ve balmumundan yapılan merhem sürülür (Akman 2007: 399).

Sığır ödü Konya yöresinde mayasıl tedavisi için, leblebi unu ile karıştırılıp yutulur (Turan 2000: 19). EŞ'de de uyuz gibi cilt hastalıkları tedavisinde kullanılmıştır (75a: 9).

Eski Türkçe tıp metinlerinde *panut* ve *mır* olarak yer alan 'bal' ve *panut suvu* 'bal suyu' (T II D 142: 9) dalak, karın ve bağırsak çıbanlarında (T II D 53: 39), şişkinlik ve üşütmekten kaynaklanan ateşte (T II D 53: 59), üşütmekten kaynaklanan sıtmada, ishal ve karın ağrısı için (T II D 53: 61), rüzgâr ve soğuktan kaynaklanan kulak ağrısında (T II D 222: 99), sıtmada (T II D 142: 117); kan kusmada (T II D 142: 132) ilaç olarak kullanılmıştır. Orta Türkçe tıp metinlerinde de balın kulak ağrısında (EŞ 16b: 3, EŞ 17a: 8), kulak arkasındaki ve burundaki çıbanda (EŞ 18b: 12, EŞ 20b: 13), ishal tedavisinde (EŞ 49b: 2), sıtmada (EŞ 71a: 12, 71b: 13), bağırsak ve rahim çıbanlarında (EŞ 79b: 16, EŞ 62a: 19) kullanıldığı belirtilir. Şişman (1994: 99) Samsun şehir merkezinde petek balının iç hastalıklarına iyi geldiği inancını kaydetmiştir.

Madensel tedaviler de hem orta Türkçe tıp metinlerinde hem de halk hekimliğinde rastlanan tedavi yöntemlerindedir. Söz gelişi, tuzun Ankara Alpagut Köyü'nde bademcik iltihabı, baş ağrısı, zehirlenme ve diş çürüğünün tedavisinde kullanıldığı kaydedilmiştir (Turan 2000: 20). Samsun merkezde de diş ağrısı için kullanılmaktadır (Şişman 1994: 100). Orta Türkçe tıp metinlerinde de tuzun birçok hastalık yanında çürük diş tedavisinde de kullanıldığı görülür (EŞ 22b: 17).

Eski Türkçe tıp metinlerinde idrar, siğil tedavisi için kullanılmıştır⁸. Orta Türkçe tıp metinlerinde de küçük çocukların idrarının siğil tedavisinde kullanıldığı kayıttır (EŞ 73b: 14).

Anadoluda da halk arasında sarılık tedavisi için çocuk idrarının kullanıldığı bilinmektedir.

Eski ve orta Türkçe tıp metinlerindeki bazı uygulamalar da benzerlik gösterir. Söz gelişi, Gaziantep yöresi halk hekimliğinde doğum zorluğu çeken kadının sağ ayağının başparmağına mıknaṭıs bağlanırsa kolay doğuracağına inanılır (Barlas 1993: 383). Bu uygulamaya orta Türkçe tıp metinlerinden EŞ'de de yer verilmiştir⁹. Eski Uygur tıbbında karında ölmüş cenini düşürmek için kullanılan yılan kavının orta Türkçe metinlerinden EŞ'de de aynı amaçla kullanıldığı görülür¹⁰. Benzer uygulamalar EŞ'de şöyle yer alır: *ılan kavın tütsi etseler oğlan yatağın düşüre ve karında ölmüş oğlan düşüre mücerredür* (EŞ 61b: 16-17) 'Yılan kavını tütsü yapsalar, çocuk yatağını (Plesenta) düşürür ve karında ölmüş çocuğu düşürür, denemiştir.' Bu uygulamada ateşin temizleyicilik ve koruyuculuk işlevlerine sahip olduğu inancının da izleri vardır. Tütsüleme inancının Moğollarda da bulunduğu kaydedilir (Araz 1995: 172). Buna benzer halk hekimliği uygulamaları şamanlık izlerini taşır. Ateş ile yapılan tedaviler, tütsüler, çeşitli ruhsal varlıklarla iletişim kurmaya kadar varan sağaltım yöntemleri; özellikle Alevî-Bektaşî dedeleri ve ocaklılar eliyle hastalığa sebep olan ruhsal varlıkların kovulması, kişinin içinden çıkarılması, delilerin tedavi edilmesi, Dedelerin yılanlık, sıraca ve alazlamayı tedavi etmek için okumalarının kökenleri Şaman uygulamalarına kadar gitmektedir (Bayat 2006: 261). Yine cinci veya hoca tabir edilen

kişiler tarafından yapılan uygulamalar da şamanlık geleneğine dayandırılabilir. Bu tür majistik uygulamalar orta Türkçe tıp metinlerinde epilepsi, sıtma, siğil, veba gibi hastalıkların tedavisinde sıkça geçer¹¹.

Tarihî olarak halk bilimciler, sağaltıcıları ve onların yaklaşımlarını doğal ya da doğaüstü olarak tasnif etmişlerdir. Otacılar doğal, büyücüler doğaüstü iyileştiriciler olarak değerlendirilir. Hufford'a göre (2007: 76), otacıların malzemelerini astrolojik ilkelere göre elde etmeleri, uygulamalar esnasında kalıp sözler söylemeleri ve dua etmeleri; büyücülerin ise tütün, terebentin gibi doğal malzemeleri kullanmaları nedeniyle bu sınıflandırma problemlidir. Halk hekimliğinde sözlü büyü, siğilin tedavisinde kullanılan doğaüstü bir sağaltımdır. Örumcek ağının kan akmasını durdurmada kullanılmasının (doğal) temeli, doğru bir gözleme dayanır ve bundan dolayı da tamamiyle deneyseldir (Hufford 2007: 77). Orta Türkçe tıp metinlerinde örümcek ağının burun kanını durdurmak için kullanıldığı görülür¹². Gerek halk hekimliğinde gerekse eski ve orta Türkçe tıp metinlerinde hem doğal hem doğaüstü sağaltım yöntemleri yanında bunların iç içe geçtiği sağaltım uygulamalarının bulunduğu dikkati çekmektedir. Müspet bilim ışığında tedavi edilemeyen bazı hastalıkların tedavisi ve bu hastalıklardan korunmak amacıyla, bugün batıl inanç olarak adlandırılan bazı inançlar orta Türkçe tıp metinlerinde yer aldığı gibi bunları bugün Anadolu'da izlemek mümkündür. Söz gelişi, orta Türkçe tıp metinlerinde, devrin amansız hastalığı

vebadan korunmak için andız otu şurubunun içilmesinin tavsiye edildiği (EŞ 87b: 9) görülür. Anadolu'da da andız antiseptik olarak kullanılmaktadır (Baytop 2007: 31). Yine orta Türkçe tıp metinlerinde bugünkü halk hekimliğine benzer uygulamalar; fil kemiğini çocuk boynuna asmak veya kızıl yakutu veba vaktinde üzerinde taşımak (EŞ 87b: 12) gibi uygulamalar yer alır. Birtakım duaların okunması (EŞ 87b: 15-89a: 7) ve okuyan kişinin kendi üzerine üflemesinin onu her tür kazadan beladan koruyacağına inanılması gibi, sıtmalılı veya hasta kişinin okuması ya da yazarak kapılara asması durumunda hastalığından kurtulacağı inancını, bazı kutsal şekillerin ayın onuncu gününde yazılması ve yazdırılması veya üstte taşınması durumunda veba rahatsızlığından korunmanın mümkün olduğu inancını da orta Türkçe tıp metinlerinde bulmak mümkündür (EŞ 88a: 9-11).

2. Eski ve Orta Türkçe Tıp Metinlerindeki Ortak Unsur ve Uygulamalar:

Gözlem ve deneme yoluyla elde edilen bilgiler yüzyıllarca birikerek kültür vasıtasıyla kuşaktan kuşağa aktarılmış ve tıp biliminin temelini oluşturmuştur. “Bilimsel hekimlik tabii folklorun en ileri aşamasında ortaya çıkmış, bu gelişirken tıp folkloru da gelişmiştir” (Artun 2005: 202). Türk halk hekimliği konusunda yeterince araştırma yapıldığı söylenemez. Eski ve Orta Türkçe tıp metinlerinde yer alan ortak unsurların halk hekimliğinde de kullanılıyor olma olasılığı yüksektir. Bu kısımda eski ve orta Türkçe tıp metinlerindeki bazı ortak

unsurlar araştırmacıların dikkatine sunulacaktır. Bunların halk hekimliğindeki izleri araştırılabilir. Bu ortak unsurların başında ilaç elde etmede kullanılan bitkisel, hayvansal ve maddesel droglar gelir.

Pişmiş sinir otu eski Türkçe tıp metinlerinde *säkiz türlüg ağı-luğ isig* ‘sekiz türlü zehirli sıtma’ (T II D 53: 49-50) ve diş ağrısı için kullanılmıştır¹³. Sinir otu, EŞ’de de sıtma ve diş hastalıkları tedavisinde kullanılmıştır¹⁴.

Eski Türkçe tıp metinlerinde kabak, kulak çınlamasında T II D 222: 92 ve *qabaq qu-a-sı* ‘kabak çiçeği’ yüz denilen kulak hastalığındaki kulak ağrısında (T II D 222: 107) kullanılmıştır. EŞ’de ise kabak, kulak ağrısı tedavisinde yer alır (16b: 11, 17a: 11).

Kakula bitkisinin eski Uygur tıp metinlerinde kalın bağırsak hastalıklarının tedavisinde (T II D 142: 5) EŞ’de ise, basur tedavisinde kullanıldığı görülür (59a: 19).

Eski Türkçe tıp metinlerinde *çından* adıyla geçen ve baş ağrısı için kullanılan¹⁵ sandal ağacı ve sandal ağacının bir türü olan *yürüng çından* ‘beyaz sandal ağacı’ (T I D 120: 91), EŞ’de de baş ağrısına karşı kullanılmıştır¹⁶.

Nar hem eski hem de orta Türkçe tıp metinlerinde çıban tedavisinde kullanılmıştır (T II D 142: 30, EŞ 20b: 13, 18b: 13-14).

Susamın hem eski hem de orta Türkçe tıp metinlerinde ağrı, ödem gibi rahatsızlıkları gidermede kullanıldığı görülür¹⁷.

Eski ve orta Türkçe tıp metinlerinde ortak olan unsurlardan biri de sirkedir. Eski Uygur tıp metinlerinde

sirke diş tedavisinde kullanılmıştır¹⁸. EŞ'de de gerek yalnız sirkeyle gerekse başka tedavi edici maddelerin sirkede işlenmesiyle elde edilen ilaçlar diş tedavisinde kullanılmıştır¹⁹.

Öd, hem eski hem de orta Türkçe tıp metinlerinde ilaç elde etmek için kullanılan önemli droglardan biridir. Eski Türkçe (Uygur) tıp metinlerinde keklik ödü, tavşan ödü, keçi ödü, domuz ödü, fare ödü, kişi ödü, balık ödü vb. tedavi amaçlı kullanılır²⁰. EŞ'de de hastalıkların tedavisinde çeşitli ödlere yararlanılmıştır²¹. "Sığır ödü" gözün ışığının arttırılması için hem eski hem de orta Türkçe tıp metinlerinde ortak olarak yer alır²². Yine hem eski hem de orta Türkçe tıp metinlerinde keklik ödü göz hastalıkları tedavisinde kullanılır²³.

Eski Türkçe tıp metinlerinde tavuk yumurtasının, öd kesesiyle sürüldüğünde vücuttaki küçük çıbanlara iyi geldiği kayıtlıdır²⁴. EŞ'de de tavuk yumurtasının sarısı *aşca kabarcuğ* (76b: 19) rahatsızlığında kullanılmıştır.

Eski Türkçe tıp metinlerinde *yar tuzu* 'yer tuzu, kaya tuzu' kulaktan iltihap akması durumunda (T II D 222: 96) kullanılmıştır. EŞ'de de kulak hastalıklarında kullanıldığı görülür²⁵.

Özetle, hem eski ve orta dönem Türkçe tıp metinlerinde hem de Anadolu halk hekimliğinde bitki, hayvan ve maden kökenli em'lerden yararlanılmaktadır. Ortak olan bitki kökenli em'lerden afyon, kâfur, karanfil diş hastalıklarında; sümbülü hindi göz; turp, baldırıkara, bademyağı, keten tohumu, hatmi solunum yolu rahatsızlıklarında kullanılır. Bağırsak rahatsızlıklarında; gaz giderici olarak

anason, bağırsak çıbanları için böğürtlen yaprağı, parazitler için yavşan otu, ishal için mazi, kabızlık ve basur tedavisinde revend, sinameki; böbrek taşı, ağrısı ve idrara çıkamama şikâyetlerine karşı böğürtlen yaprağı, idrar söktürücü olarak ve prostat için hatmi, arpa ve ayrık otu kökü; sıtma tedavisinde kantaron, söğüt yaprağı, papatya suyu, yavşan otu; sarılık için revend, söğüt yaprağı; cilt hastalıklarında keten tohumu, soğan, zerdeçal, kara üzüm suyu kullanılır. Ortak olarak kullanılan hayvan kökenli em'lerden tereyağı kulak ağrısı ve çibana karşı; sığır ödü cilt hastalıklarında; bal ise, iç hastalıklarında; maden kökenli em'lerden tuz diş çürüklerine karşı kullanılır. Doğum sırasındaki bazı uygulamalar da benzerlik gösterir. Bu da bugün halk hekimliği olarak adlandırılan tedavi yöntemlerinin temellerinin eski ve orta dönem Türk tıp metinlerinde aranabileceğini gösterir. Bu metinler dikkatle incelendiğinde birçok unsur ve tedavi yönteminin halk hekimliği yoluyla sürdürüldüğü görülür. Geçmişte tıpla uğraşan zamanın bilim adamları bir taraftan kendilerinden önceki ve kendi devirlerindeki halk hekimliği uygulamalarından yararlanarak yeni yöntemler geliştirmiş, bir taraftan da onların uygulamaları halk arasında yaygınlık kazanmış ve tarihî tıp metinlerinde yer alan unsurlar halk arasında sözlü gelenekle de kuşaktan kuşağa aktarılmış olmalıdır. Dolayısıyla bugünün halk hekimliği aslında geçmişin hekimliğidir, denebilir.

Yukarıda da belirtildiği gibi, bu çalışmada, daha çok, em'ler (halk

ilaçları) üzerinde durulmuş, majistik uygulamalar için birkaç örnekle yetinilmiştir. Eski Türkçe tıp metinlerine nazaran orta Türkçe tıp metinlerinde daha çok majistik uygulamaya rastlanır. Bu uygulamaların Anadolu'daki hoca veya cinci, üfürükçü, ocaklı adlarıyla bilinen kişilerin uygulamalarıyla ne gibi benzerlikler gösterdiği ise, ayrı bir çalışma konusu olabilir. Araştırmacılar, konuyla ilgili olarak özellikle orta Türkçe tıp metinlerinden *Müntehab-ı Şifâ* ve *Ebvâb-ı Şifâ*'dan yararlanabilir.

NOTLAR

- 1 **egirün** dibi issi-dür kaynadup suyun içseler sancuya nâfi' ola yahî kılunca karın agrısı EŞ 48b: 11, *egir diş agrısına nâfi'dür* EŞ 21a: 19-21b: 1 'Eğir diş agrısına yararlıdır', *egirün suyun göze çekseler gözüñ aklığın giderür* EŞ 12a: 7-8 'Eğirin suyunu göze sürseler, gözün aklığın giderir', *egir levn gökçe eyler* EŞ 25a: 10-11 'Eğir, cilt rengini güzelleştirir', *egir gögüs agrısına nâfi'dür* EŞ 30b: 16 'Eğir, göğüs agrısına yararlıdır', *egir sovuğ ma'deyi issi eder ve içinde hâsil olmuş balgamı giderür* EŞ 35b: 15-16 'Eğir, soğuk mideyi ısıtır ve içinde oluşan balgamı giderir', *egir bağır agrısına nâfi'dür* EŞ 40a: 19 'Eğir, bağır agrısına yararlıdır', *egir talağın kalınlıgını giderür* EŞ 46b: 11 'Eğir dalağın kalınlıgını giderir'
- 2 *turbun yağı kulağa tamzursalar sovuğ yelleri tahlil eder* EŞ 18a: 5 'Turp yağını kulağa damlatsalar, soğuk yelleri geçirir'; *suynı su girip tolan kulağa tamzursalar nâfi' ola* EŞ 18a: 4 '(Turp) suyu, su dolan kulağa damlatsalar, yararlıdır'
- 3 *yarağâna nâfi'dür* EM 11a: 7, *yarağâna fâide eder* EŞ 41b: 18
- 4 *yelleri gevdeden sürer* 'bedendeki gazı çıkarır' (65a: 18)
- 5 *bağarsuğda olan çıbanı giderür* 79b: 18-19 'Bağırsakta olan çıbanı giderir', *ağız agrısını gidere* 26a: 5 'Ağız agrısını giderir'
- 6 *ma'de za'fın giderür ve hem tuhme olan kişiye eyüdü* EŞ 34b: 2 'Mide zayıflığını giderir ve de hazımsızlık çeken kişiye iyidir', *ta'âmı hażm eder ve hem tuhme olan kişiye fâide eder* EŞ 35a: 3 'Yemeği hazmeder ve de hazımsız olan kişiye fayda eder', *kâbizlîğî azaldur* EŞ 48b: 19 'Kabızlığı azaltır',

bağarsuğda<ğı> çıbanlara fâide eder EŞ 79b: 15 'Bağırsaktaki çıbanlara fayda eder', *bevâsir* EŞ 58b: 9 'Basura (iyidir)

- 7 *ardun arpa talqanı sağ yağ birlä yaqsar ağırğ sönär* 'Kimyon, arpa talkanı, tereyağı ile yakı yapılırsa (kulak ağrısı) söner' T II D 222: 91.
- 8 *kim-ning edin-tä sügöl önsär ök yir-kä sidip tidig-in alıp sügöl-kä yaqsar kidür* 'Kimin bedeninde siğil çıksa, kendisi yere işeyip çamurunu alıp siğile yakı yapsa, geçer' T I D 120: 74.
- 9 *mıknâtis taşın ol hatun kişi ki sarblansa sol eline ala emân oğlan gelicek taşı bırağa* 61a: 12 'Mıknatıs taşı doğum sancısı çeken kadının sol eline alsın, çocuk doğar doğmaz taşı bıraksın'
- 10 *...qar-ında oğul ölmüş ärsär ymä asan osar. yana äm yılan qasıq-ın küyürüp kül-in alıp bor birlä içürgü ol asan bolur* XI: 108-XII: 110 '... karında çocuk ölmüş ise de kolay uzaklaşır, kurtulur. Yine ilâç: Yılan kabuğunu yakıp külünü alıp şarap ile içirmelidir, esen olur.'
- 11 *uçuğ tutana bunu yazalar suya ısladalar birkaç tutun suyun içüreler yazacağ budur*

۲۱۲۱۲ و ۲۱۲۱۲ م که ۲۱۲ م ا ح ۲۲۲۲ ل ل ح ع ل ی
 ۲۱ (6) ه ی م ا و م ا ص م ع ع ا ه ی که م ع ک و ر (6) ۲۱
 ۲ ط م که ح ا و ۳ له ۲ ه م ط ع ر ا ۲ ۲ ۲ ۲ ۲ م

(EŞ 7a: 4-6) 'Sara (Epilepsi) nöbeti tutana bunu yazsınlar, suda ıslatsınlar, birkaç gün suyunu içirsinler, yazılacak olan budur:...', *ısıtma için bunu yaza iki gün suya kıya burağup suyun içse şifâ ola inşâ'ellâhu te'âlâ evvel gün yazılacak budur*

الله الله الله الله الله الله الله

ikinci gün bunu yaza

الله الله الله الرحيم الله الله الله

ısıtma için üç dâne bädeme yazalar her birisinin bir günde yedüreler evvel gün äzin ikinci gün äzin üçüncü gün yasın (EŞ 70a: 1-5) 'Sıtma için bunu yazsın, iki gün suya koysun, bırakıp suyunu içse, şifa olur, yüce Allah'ın izniyle. İlk gün yazacağı (şey) budur: Allah Allah Allah Allah Allah Allah; ikinci gün bunu yazsın: Allah Allah Allah Allah Allah Allah rahim Allah. Sıtma için üç tane bademe yazsınlar, her birisini bir günde yedirsınler, ilk gün azin ikinci gün azin üçüncü gün Yasın...'; *ayununun iki gözün bir beze koysalar rib' ısıtması olan kişünün gözine asa kosalar fâide ede* (EŞ 71b: 2-3) 'Ayının iki gözünü bir beze koysalar, nöbeti dört günde bir tutan sıtması olan kişünün gözüne koysalar fayda eder', *her kimünün ki elinde ayağında*

- sigil olsa aynı on beşinci gecesi her sigil başına bir dâne tuz ala dahi kıyunun kenârına vara kim suyu ola ol tuz bir dânesin ala aya bakıp sigile degüre eyide kim ay nice eksilürise bu dahi eyle eksilsün deye ol tuzı ol kıyuya döke gene birin dahi eyle ede tã tuz dükeninçe ve eyide kim bu tuz bu kıyuda niçe erürise bu sigiller eyle erisün diye dahi ardına bakmadan gide mücerebdür (EŞ 74a: 6-10) “Her kimin elinde ayağında sigil olsa, aynı on beşinci gecesi her sigil başına bir tane tuz alsın ve suyu olan kıyunun kenârına gitse, o tuzun bir tanesini alsın, aya bakıp sigile değdirse, dese ki: “Ay ne kadar eksilirse, bu da öyle eksilsin” dese, o tuzu o kıyuya dökse, gene birini dahi öyle yapsa, tuz tükeninceye kadar ve dese ki: “Bu tuz bu kıyuda ne kadar erirse, bu sigiller öyle erisin” dese ve ardına bakmadan gitse, denenmiştir.”*
- 12 *örümcek evin alsalar burnu tomuran âdemün burnuna soksalar kanın diñdüre* EŞ 19a: 13 ‘Örümcek ağnı alsalar, burnu kanyan adan burnuna soksalar, kanını dindirir’
- 13 *bışığ singir suv birlã qayınturup az-ta tud-sar tiş ağığ sönãr* ‘Pişmiş sinir otunu suyla kaynatıp ağızda tutsa, diş ağrısı geçer’ T 1 D 120: 136
- 14 *siñirlüce yapraq ğıbb ısıtmasına fãide eder* 70b: 9 ‘Sinir otu yaprağı ğıbb ısıtmasına fayda eder’; *siñirlüce yapraq diş etine nãfi’dür* 23a: 18 ‘Sinir otu yaprağı diş etine yararlıdır’; *siñirlüce yapraq diş kanına nãfi’dür* 24a: 12-13 ‘Sinir otu yaprağı diş kanamasına yararlıdır’; *siñirlüce yapraq diş ağırsına fãide eder* EŞ 21a: 16 ‘Sinir otu yaprağı diş ağrısına fayda eder’
- 15 *alın-qa sürdsãr baş ağığ kidãr* ‘alna sürse, baş ağrısı gider T 1 D 120: 91
- 16 *sandalı su ile sahķ etseler taşardan başa dürtselele ağırsına fãide eder* 4a: 1 ‘Sandalı su ile ezselele, dışarıdan başa sürselele, ağrısına fayda eder’
- 17 *yana ãm künçit yağ-ı... XIV: 132* Rachmati 12 “Yine ilãç: Susam yağı...”, *adaq ağığ-qa ãm künçit-ig qavırup... XV: 137-138* Rachmati 12 “Ayak ağrısına ilãç: Susamı kavırup...”, *baş ağığ ãm-ı... yana ãm künçit yağı yıpar birlã az-ğy-a yıldııp burun-[qa] qodsar kidãr XVII: 158-161* “Baş ağrısı ilãcı... Yine ilãç: Susam yağı güzel kokuyla azıcık ılıtıp burna koysa, gider.” *sisãm sevãadan olan şışlere fãide eder* EŞ 46a: 4-5 ‘Susam, sevãadan olan şışlere fayda eder’, *şırũğan yağı ma’deye fãide eder* EŞ 37b: 4-5 ‘Susam yağı, mideye fayda eder’
- 18 *tiş-ni qurd yisãr bor sãrkã-sin ağız-ta tudup bingãr-tã tökgü ol ãdğü bolur* VIII: 70-71
- Rachmatı 8 ‘Dişi kurt yese şarap sirkesini ağızda tutup çalkalatıp dökmek gerek, iyi olur’
- 19 *sirkeyi maźmaza edicek ırğannıñ dişleri berkidür* 23b: 7 ‘Sirkeyi gargara edince sallanmış dişleri berkitir.’ *eşek turpın sirkeyile bişürüp suyn ağızda tutsalar diş ağırsın gidere* 21b: 10-11 ‘Eşek turpunu sirkeyle pişirip suyunu ağızda tutsalar, diş ağrısını giderir’, *demür dikenin ağızda tutsalar diş etinün ağırsın gidere sirkeyile maźmaza etseler diş etinün giderüp muhkem eder* 22b: 11-12, ‘Demir dikenini ağızda tutsalar, diş etinin ağrısını giderir, sirkeyle gargara yapsalar, diş etinin zayıflığını giderip sağlamlaştırır’
- 20 *köz ağığ ãm kişi ödi tonguz ödi ãçkü ödi tavışqan ödi bu tördãğü-tã qayı-sı bolsar, qara qar-a qaç ırğaç qaşqın otqa küyürüp kkül-in alıp suvqa yoğurup köz-kã yağığ ol, bat ãdğü bolur* III: 24-28 Rachmatı 6 ‘Göz ağrısı ilãcı: Hasta kişi ödü, domuz ödü, keçi ödü, tavşan ödü bu dördünden hangisi varsa, kara karakaç ağaç kaşıkla ateşte yakıp külünü alıp suyla yoğurup göze yakı yapsa, hemen iyi olur.’
- 21 *hunzır ödin kulağ ardında olan çibana ursalar eyüdüür giderür* 19a: 5 ‘Domuz ödünü kulak arkasında olan çibana koysalar iyidir, giderir’, *ķarlağuç ödin yumşaq dögseler burna pũfkürseler kanın gidere* 19a: 13-14 ‘Kırlangıç ödünü yumşaq dögseler, burna pũskürtseler, kanını giderir’, *keklik ödin ayda bir kez unutsağı olan kişinün burnına tamzursalar zihni tiz ola unutsalığ gide* 20a: 9-10 ‘Keklik ödünü ayda bir kez unutkanlığı olan kişinin burnuna damlatsalar, zihni keskin olur, unutkanlığı gider’, *keçi ödin benefşe yağına kıtatıp dişi ağıryan kişi dişine tamzursalar dermãn ola* 21b: 7-8 ‘Keçi ödünü menekşe yağına katıp dişi ağıryan kişinin dişine damlatsalar derman olur’
- 22 *köz yaruq-suz bolup köz-tã tãlim sovuq yaş qaşar ud öt-in köz-kã sürdsãr köz yaruq bolur* IX: 85-86 Rachmatı 8 ‘Göz ışiksiz olup gözden çok soğuk yaş aksa, sığır ödünü göze sürse, göz parlak olur’, *eger ķasnıyi sığır ödinden çıkan harãzanuñ bir çekirdeğın gül suyıyla hal edüp göze çekselele nũrın ziyãde eder* EŞ 14a: 17-18 ‘Eğer kasniyi sığır ödünden çıkan harãzanın bir çekirdeğini gül suyuyla halledip göze çekselele, ışığını arttırır’
- 23 *kãkãlik ödin şãkãr birlã tüz ülüş qılıp köz-kã sürdsãr kõrmãsãr ymã kõrür, ãdğü bolur* V: 50-51 Rachmatı 6 ‘Keklik ödünü şekerle doğru pay edip göze sürse, görmese de görür, iyi olur’, *keklik ödine berãber müşk ve delüksüz*

- incü kıtsalar dögüp göze sürme gibi çekseler gözde olan akı gidere* EŞ 12a: 9-10 'Keklik ödüne misk ve deliksiz inciyi birlikte kat-salar, dövüp göze sürme gibi çekseler gözde olan akı giderir'
- 24 *tağıu yumurtq-a-sı öt birlä sürdsär öz-tä uşaq qart önsär* (T 1 D 120: 69) 'Tavuk yumurtası, öd kesesiyle sürülse vücutta küçük çıban çıksa iyi gelir'
- 25 *kuşak ağrısın gidere* 16a: 19 'Kulak ağrısını giderir', *kuşak ağrısına nâfi' ola* 16b: 3 'Kulak ağrısına yararlıdır', *kuşak dibinde olan başa ursalar nâfi' ola* 19a: 1, 4 'Kulak dibinde olan yaraya sürseler yararlı olur'

KAYNAKLAR

- Acıpayamlı, Orhan. "Türkiye Folklorunda Halk Hekimliği ve Özellikleri" *A.Ü.D.T.C.F. Dergisi* XXVI, I, 4, Ankara, 1969.
- Akman, Eyüp. "Türk Halk Hekimliğinde Ocaklık Geleneği ve Safranbolu'daki Ocaklar", *Kastamonu Eğitim Dergisi*, Mart 2007, Cilt: 15, No: 1, 393-400.
- Araz, Rafat. *Harput'ta Eski Türk İnançları ve Halk Hekimliği*, AKM Yay, 1995.
- Artun, Erman. *Türk Halkbilimi*, İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2005.
- Atalay, Besim. *Divanü Lügat-it-Türk Tercümesi (I-IV)*, Ankara: TDK Yayınları, 1998-1999.
- Barlas, Uğuro. "Türkmen Oymaklarının Tedavi Yöntemleri", *III. Türk Tıp Tarihi Kongresi: Kongreye Sunulan Bildiriler, İstanbul, 20-23 Eylül 1993*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1993: 377-388.
- . *Gaziantep Tıp Tarihi ve Kültür Tarihi Araştırmaları*, İstanbul, 2004.
- Bayat, Fuzuli. *Ana Hatlarıyla Türk Şamanlığı*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2006.
- . Aliyeva Minara Esen. *Eski Türkçe Sözlük*, İstanbul: Yalın Yayıncılık, 2008.
- Baytop, Turhan. *Türkiye'de Bitkiler İle Tedavi*, İstanbul: Nobel Tıp Kitabevleri, 1999.
- . *Türkçe Bitki Adları Sözlüğü*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2007.
- Canpolat, M., Zafer Önler. *Ediviye-i Müfreda*, Ankara: TDK Yay, 2007.
- Dankoff, R. and Kelly, J. *Mahmud al-Kaşgari Compendium of The Turkic Dialects (Divan Lügat-at Turk)*, I, II, III, printed at Harvard University, USA, 1982-1985.
- Erdemir, Ayşegül Demirkan. "Ravend Rizomunun Halk İlaçları İçin Önemi", *IV. Türk Tıp Tarihi Kongresi: Kongreye Sunulan Bildiriler, İstanbul, 18-20 Eylül 1996*, İstanbul: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 275-279, 2003.
- Hufford, D.J. "Halk Hekimleri" (çev. Mustafa Sever), *Milli Folklor*, Yıl: 19, Sayı: 73, 2007: 73-80.
- Karasoş, Yakup. *Tutmacı - Eski Oğuz Türkçesiyle Yazılmış Bir Tıp Kitabı: Tabiatnâme*, Konya: Palet Yayınları, 2009.
- Önler, Zafer. *Celâlüddin Hızır (Hacı Paşa) Müntahab-ı Şifâ I (Giriş-Metin)*, Ankara: TDK Yayınları, 1990.
- . *Celâlüddin Hızır (Hacı Paşa) Müntahab-ı Şifâ II (Sözlük)*, İstanbul: Simurg Yayınları, 1999.
- Rachmati, G. R. *Zur Heilkunde der Uiguren, SPAW, Phil: Hist. Klasse, 1930, XXIV, Berlin 1930, s. 451-473. -2 levha ile, 1930.*
- . *Zur Heilkunde der Uiguren* 11, SPAW, Phil: Hist. Klasse 1932, XXII, Berlin 1932, s. 4ş01-448. -3 levha ile, 1932.
- Sakaoğlu, Saim. "Şifalı Bitkiler ve Erzurum'da Bir Baharatçı" *Türk Folkloru Araştırmaları* 1986/1, Ankara: G.Ü. Basın-Yayın Yüksekokulu-Basımevi, 1986: 161-174.
- Şar, Sevgi. "Anadolu'da Halk Hekimliği Uygulamaları" *Türkiye Klinikleri J Med Ethics* 13, 2005: 131-136.
- Şişman, Bekir. *Samsun Yöresinde Yaşayan Halk İnançları Üzerine Bir İnceleme*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 1994.
- Turan, Fatma Ayten. *Türkiye'de Halk İlâcı Araştırmaları*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yay, 2000.
- Ünver, A.S. "Uygurlarda Tababet Esasları", *Türk Tıp Cemiyeti Mecmuası*, Yıl 1, 1935-(78)-No.10, İstanbul.
- Yaylagül, Özen. *Ebvâb-ı Şifâ: Metin Dilbilimsel Bir İnceleme*, Tengrim Türklük bilgisi Araştırmaları Dizisi: 8, KÖKSAY: Ankara, 2010.